

Het Arme Roomse Leven

Het Arme Roomse Leven

Geschiedenis van de katholieke caritas in de stad Utrecht

TON H.M. VAN SCHAİK EN KARIN STRENGERS-OLDE KALTER

Hilversum
Verloren
2016

Dit boek verscheen in opdracht van de Katholieke Caritas der Stad Utrecht (KCU).

Afbeelding op het omslag: *Sint-Maarten, een van de beelden die vermoedelijk in de ondiepe nissen in het sacramentshuis van de Domkerk stonden (1450-1451), gemaakt door Jan Nude. De Dombeelden zijn in 1580 gered. Achtergrondfoto Carel de Wilde, 2016.*

ISBN 978-90-8704-578-4

© 2016 Ton H.M. van Schaik, Karin Strengers-Olde Kalter & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht
Typografie: Rombus, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publishers.

Woord vooraf

Een beschrijving van de geschiedenis van de katholieke liefdadigheid in Utrecht. Dat was de opdracht van het bestuur van de Katholieke Caritas der Stad Utrecht (KCU) aan ons. Het bestuur gaf ons de ruimte om dit onderwerp te behandelen in de brede context van de geschiedenis van het katholieke leven. Aangezien de historie van die Utrechtse bevolkingsgroep tot nu toe in de geschiedschrijving weinig aandacht heeft gekregen, heeft de KCU bijgedragen aan de invulling van deze historische leemte. Onze dank gaat uit naar dr. Renger de Bruin voor zijn kostbare adviezen.

De auteurs
Utrecht, maart 2016

Inhoudsopgave

Woord vooraf	5
Inleiding	11
De oorsprong van de caritas	12
Van persoonlijke aalmoes tot verzorgingsstaat	16
Het Arme Roomse Leven	18
I Zoudenbalch en de anderen	23
<i>De Middeleeuwen en de Reformatie</i>	
Het Utrechtse weeshuis, Zoudenbalchs primeur	23
‘Om godswil’, maar niet willekeurig	25
Reglementering rond de armenzorg	26
Gereformeerd	29
II In alleruiterste nood en gebrekkelijkheid	35
<i>Een ongedeelde Armenkamer 1674-1746</i>	
Miserabele slagen 1672-1674	35
Een eigen Aalmoezenierskamer en haar bestuur	40
Bedeling en vrijwoningen	44
De kinderen: van besteding naar een eigen huis 1696	48
De regenten en hun besognes	51
Rijke klopjes en andere dames	54
Naar de Mariahoek 1729	56
Van wrijving naar scheiding 1723-1746	58
III De Rooms Catholieke Armenkamer 1746-1815	62
Armoede en werkgelegenheid	64
De regenten	67
Grote giften en zielenheil	70
Het vriendelijk glaasje wijn	73
Onenigheid in het bestuur	73
De pastoors en hun kerk	74
De pastoors en de Armenkamer	78
De bedeling en de bedeeden	80
Gebrek aan werk en het microkrediet	83

Andere aanvragen	84
Ziekte	85
Het buitengewoon kwartier: de besteding	89
De zorg voor ouderen, de besteding en de lijfrente	91
Inkomsten en uitgaven van de Armenkamer	92
Het kindershuis in de Donkerstraat	95
Het dagelijks bestaan in het huis	98
De kleren	98
Het eten	101
Conflicten en straffen	102
Werken buiten het huis	103
Het begin van andere tijden	105
IV Katholiek in een dominant protestantse omgeving 1815-1854	107
Een frisse start, een nieuw behang	107
Een welkom op oude Stichtse grond	108
De achterstand van het katholieke sociale netwerk	111
Katholieke voortrekkers	113
De zichtbaarheid van het katholieke leven	116
Beeldvorming van de katholieken	118
Ontmoeting met de armen	121
Katholiek en arm	125
De bemoeienis van de overheid: opzending van kinderen, bedelaars en andere voorwerpen	126
Het nieuwe kindershuis, aanpassing aan de geest van de tijd	127
Ziekte in het weeshuis	130
De algemeen medische zorg door de Armenkamer	132
Pokken en cholera	135
De geestelijkheid en de armenschool	137
De geestelijkheid en de Armenkamer	141
De inkomsten en uitgaven	142
De bierbrouwerij	144
Het onroerend goed	146
‘De brouwerij in minder vertier gewikkelt’	149
‘De zaak als thans een geheel andere wending bekomen’	149
Het tweede bestuur	151
V Het huis aan de Maliesingel	156
<i>Zusters, wezen en bejaarden 1845-1930</i>	
In het oude Place Royal	156
Naar de Maliesingel	161
Zusters van Liefde	168
Aan het werk	174

VI De kracht van de parochies 1855-1930	184
De Verenigingen van Armenverzorgers	187
Het Parochiaal Armbestuur en de armenverzorgers	191
Pionier van het verenigingsleven	192
Verdere decentralisatie	194
Het armenonderwijs	195
De verzuiling en de armen, 'zieltjesvangerij' of niet?	199
De katholieke emancipatie	202
VII Crisis, oorlog, wederopbouw 1931-1958	205
Renovatie en krapte in de crisisjaren	205
Oorlog en bezetting	214
Naoorlogs herstel 1945-1958	223
VIII Niet meer rooms, nog wel katholiek	235
<i>Van RKPA naar KCU 1958-2000</i>	
Een nieuwe naam	235
De bestuurders en hoe ze werkten	237
Het vermogen: de schattingen en de echte cijfers	238
Maliesingel 77 en de KABU	241
Een vernieuwd beleid inzake giften	247
Epiloog	251
Noten	252
Bronnen- en literatuurlijst	262
Verantwoording afbeeldingen	266
Register	267

Inleiding

Op zekere dag toen de winter zo streng was dat veel mensen stierven van de kou, zag hij bij de poort van Amiens een naakte bedelaar die de voorbijgangers om medelijden smeekte. Martinus had alleen nog zijn soldatenjas. Hij trok zijn zwaard en sneed de jas in twee stukken. Het ene gaf hij aan de bedelaar, het andere hield hij zelf. De volgende nacht, toen hij diep in slaap was, zag hij Christus, gekleed in de halve jas die hij de arme had omgedaan. Toen hoorde hij Jezus tot de engelen die om hem heen stonden duidelijk zeggen: Martinus die nog maar doopleerling is, heeft mij hiermee bekleed.¹

De geschiedenis van de caritas in Utrecht is onlosmakelijk verbonden met deze episode uit het heiligenleven van Martinus van Tours (ca. 316-397), geschreven door zijn leerling en vriend Sulpicius Severus (ca. 360-420). De Utrechtse christenen hebben vanaf het moment dat zij binnen de muren van het vroegere Romeinse *castellum* hun eerste kerkje betrokken – dat moet in het begin van de zevende eeuw zijn geweest – met Sint-Maarten en zijn bedelaar kennisgemaakt. De Merovingische koning die de bescheiden bidplaats op het huidige Domplein bouwde, stelde haar namelijk onder de bescherming van Sint-Maarten, de Frankische nationale heilige en toen al de populairste heilige in Europa. Hij is ontelbare keren al mantel delend afgebeeld op schilderijen, in beeldhouwwerk, gebrandschilderde ramen en handgeschreven boeken. In Utrecht vinden we hem op het hoogste punt van de stad: de windwijzer van de Domtoren. Als beschermheilige van Utrecht is hij ook terug te vinden als ‘logo’ van de stad in haar zegel en haar standaard, boven de monumentale deur van de Domkerk, op lantaarnconsoles en gevelstenen, als standbeeld en in glas in lood. In de vroegere Sint-Maartenkathedraal is een beeld van de heilige te zien dat een kopie is van dat in het oude roomse Weeshuis aan de Maliesingel.

De episode die Sulpicius Severus beschrijft, vond plaats in de winter van het jaar 334 voor de poort van Amiens. Martinus was in Romeinse militaire dienst, achttien jaar, misschien een of twee jaar jonger, en bereidde zich voor op zijn doop. De sleutel tot dit overbekende verhaal, dat in Nederland op 11 november in veel steden en dorpen wordt gevierd en bezongen, nagespeeld of uitgebeeld, ligt in het visioen en in de woorden die de dromer daarbij hoorde: de doopleerling heeft *mij* met deze jas bekleed. Waar de schrijver direct de woorden aan toevoegt: ‘Wat gij gedaan hebt voor de minste van mijn broeders, hebt gij aan mij gedaan’ (Mt. 25,40). De liefde tot God en die tot de naaste zijn twee kanten van dezelfde me-

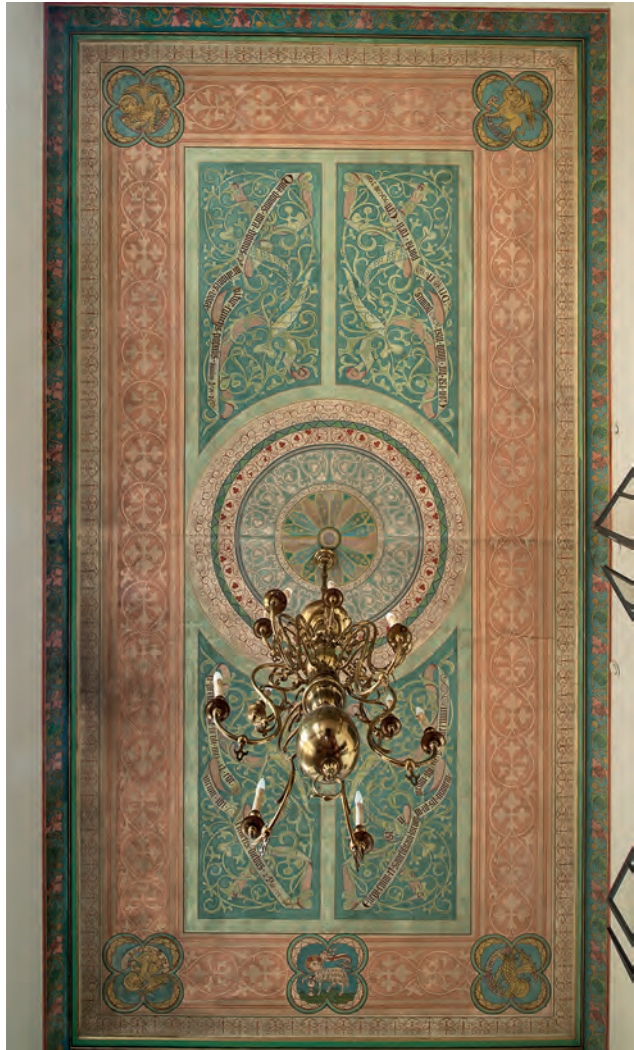
Sint-Maarten. Dessus de Porte (deurstuk) dat oorspronkelijk boven de keukendeur van het Zoudenbalchhuis aan de Donkerstraat was geplaatst. In 1875 werd het overgebracht naar het Hiëronymushuis aan de Maliesingel en boven de kapeldeur bevestigd. Foto Carel de Wilde 2016

daille. Nergens staat het pregnanter dan in de eerste Johannesbrief: ‘Wie zijn broeder die hij ziet, niet liefheeft kan onmogelijk God liefhebben, die hij nooit heeft gezien’ (1 Joh. 4,20). De reflectie op de eenheid van de beide geboden, ‘waaraan heel de Wet en de profeten hangen’, is in de geschiedenis van de Kerk en vooral in de beoefening van de caritas onophoudelijk doorgegaan. Ze is dan ook van fundamentele betekenis.

De oorsprong van de caritas

‘Caritas’, ook wel gespeld als ‘charitas’, is een typisch katholiek woord. Protestanten gebruiken het haast niet, hoewel het uit de oudste algemeen verspreide Bijbelvertaling stamt, de Vulgaat.² Daar komt het vrijwel uitsluitend in het Nieuwe Testament voor, waar het altijd de actieve liefde aanduidt, de liefdadigheid, zowel die van God voor de mensen (*Deus caritas est*, 1 Joh. 4,16) als die van de mensen

Plafond van de bidkapel van de zusters in het Hiëronymushuis. De bidkapel bevond zich aan de voorzijde van het huis, tegenwoordig de bestuurskamer van de KCU. De schildering is afkomstig van de werkplaats van A. Tepe en F.W. Mengelberg en beeldt de namen van de vier evangelisten en het Lam Gods uit. Foto Carel de Wilde, 2016.

onderling (*Caritate fraternitatis invicem diligentes*, ‘Elkaar met broederlijke liefde beminnend’, Rom. 12,10).

De eerste berichten over een georganiseerde christelijke caritas zijn te vinden in de Handelingen van de apostelen, geschreven door Lukas, een Grieks sprekende arts en auteur van het derde evangelie, waarmee de Handelingen literair een eenheid vormt. Lukas schrijft evident vanuit een theologie van de armoede en de armen. Zo heeft hij in zijn evangelie twee parabels die bij de andere evangelisten ontbreken: die van de barmhartige Samaritaan en die van de arme Lazarus en de rijke vrek. Het zijn sprekende voorbeelden van persoonlijke vrijgevigheid respectievelijk gierigheid, die in de Handelingen worden uitgebreid tot de gemeenschap en het structureren van de zorg.

In hoofdstuk 6 van de Handelingen veroorzaakt de snelle groei van de gemeente in Jeruzalem spanningen rond de ondersteuning van de armen, waarvoor ‘de twaalf’ een oplossing zoeken. Ze roepen alle leerlingen bij elkaar en stellen voor een zevental mannen vrij te maken voor de armenzorg zodat zij zichzelf kunnen blijven wijden aan het gebed en de bediening van het Woord. Het voorstel vindt instemming en zo worden zeven goed bekendstaande mannen gekozen die aan de apostelen worden voorgedragen. De apostelen leggen de mannen na gebed de handen op en daarna kunnen zij als heuse ambtsdragers aan de slag, midden onder de mensen en gelieerd aan het ambt van de twaalf.

De armenzorg in de christelijke geloofsgemeenschap was vanaf het begin geen vrijblijvende liefdadigheid die aan de wisselende stemming van individuele leden werd overgelaten, maar een structurele opdracht waaraan systematisch werd gewerkt. De verkiezing van de zeven ‘diakenen’ was niet alleen bedoeld om het incidentele conflict te beslechten van de Griekstalige christenen die zich bij de uitdeling van geld en goederen aan de weduwen achtergesteld voelden bij de Aramees sprekende leden van de gemeente. De aanstelling van de zeven was klaarblijkelijk ook bedoeld als een blijvende functie.

Stefanus, de eerste onder hen en later de eerste martelaar, beperkte zich niet tot de armenzorg, maar was een man ‘vol geloof en heilige Geest’, die overduidelijk een leidende rol speelde in de gemeente van Jeruzalem. In Rome, hoofdstad van het imperium en zetel van de opvolger van Petrus, nam Laurentius voor het Westen de rol van Stefanus in Jeruzalem over, inclusief diaconaat en martelaarschap. Als eerste diaken van paus Sixtus II was hem de zorg voor de armen van de gemeente toevertrouwd. Onder keizer Valerianus werd in 258 eerst de paus gevangengenomen en gedood, en vier dagen later Laurentius. Toen hem in de gevangenis werd gevraagd waar hij de door hem beheerde schatten van de Kerk had verborgen, bracht hij de armen, de lammen en de blinden bij elkaar en toonde deze aan zijn vervolgers met de woorden: ‘Ziehier de schat van de Kerk, die nooit minder maar altijd meer wordt’.

De sociale taak van de zeven eerste diakenen in Jeruzalem was praktisch en concreet, maar ook een geestelijke dienst waarmee ze een voor de jonge Kerk wezenlijke taak op zich namen: de gemeenschappelijk geregelde naastenliefde, die met hun aanstelling in de structuur van de Kerk verankerd werd. In de Middeleeuwen kwam de diaken, die als dienaar van de armen was begonnen, er als een liturgische voorganger en aspirant-priester uit te zien, een vertekening die pas na het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) werd opgeheven.

Ook in onze streken hebben de eerste geloofsverkondigers steeds hun boodschap verbonden met actief dienstbetoon en werken van naastenliefde. Willibrord, de aartsbisschop van de Friezen die zijn vaste basis had in *Trajectum ad Rhenum* (Utrecht), leste niet alleen de dorst van zijn gezellen met water uit een zandige greppel, de geleerde Alcuin, die het leven van Willibrord schreef ongeveer veertig jaar na diens dood, vermeldt ook een wonderbare wijnuitdeling, nog wel uit zijn eigen fles, ten behoeve van twaalf naamloze bedelaars: